

Տ. ՊԱՐԹԵՒ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ
ԳՀՃ

**ԿԱՐԱՊԵՏ ՏԵՐ-ՄԿՐՏՉՅԱՆԻ՝
ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՁԻ ՔՆՆԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐԻ
ԿԱԶՄՄԱՆ ՓՈՐՁԸ**

1902-1903 թթ. Մկրտիչ Ա. Վանեցին Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության բնագրի կազմման աշխատանքները հանձնարարում է Կարապետ վրդ. Տեր-Մկրտչյանին:

Ինչպես հայտնի է՝ Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության անդրանիկ հրատարակությունն իրականացրել էր Մայր Աթոռի միաբան Ոսկան Երևանցին: Հաջորդող շրջանում Աստվածաշունչը լույս է տեսել եւս վեց անգամ՝ 1705 թ.՝ Կ. Պոլսում, 1733 եւ 1805 թթ.՝ Վենետիկում, 1817 թ.՝ Պետերբուրգում, 1860 թ.՝ Ս. Ղազարում եւ 1895 թ.՝ Կ. Պոլսում:

Անհրաժեշտ էր, սակայն, առավել ընդգրկուն հրատարակություն, որի բնագիրը հիմնված լիներ ձեռագրային առավել վաղ շրջանի հնարավորին մեծ թվով ընդօրինակությունների վրա, ինչպես նաեւ հայերեն ձեռագրերում ներկայացվեին թե՛ տարրնթերցվածները, թե՛ հայերեն թարգմանության եւ ասորերեն, եբրայերեն ու հունարեն բնագրերի միջեւ առկա տարբերությունները: Այդ հրատարակությունը միաժամանակ պետք է կազմված լիներ ըստ հայկական կանոնի եւ հարազատորեն ներկայացներ Սուրբ Գրքի հայկական ավանդույթը: Նման սկզբունքով հրատարակության իրականացումը միայն բնագրային խնդիր չէր, այլ ուղղակիորեն բխում էր հայ եկեղեցական պաշտամունքից, քանի որ երկրորդականն անվանվող գրքերի ընթերցվածները եւս կիրառվում էին ծիսական արարողությունների ժամանակ, եւ տարօրինակ կլիներ, որ դրանք տեղ չգտնեին Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության բնագրում¹: Եթե այս հրատարակության հիմքում ընկած լիներ հայերեն թարգմանության բնագրի խմբագրումն ու համեմատումն ըստ ասորերեն, եբրայերեն եւ

¹ Հովհ. քհն. Մկրյան, Սուրբ Գրոց ընթերցուածները Հայ Եկեղեցոյ մէջ, Կ. Պոլիս, 1905:

հունարեն բնագրերի, ապա Աստվածաշնչի գրքերը բնագրային հակասության մեջ կգտնվեին հայկական ավանդույթի եւ այդ գրքերի՝ եկեղեցիներում ընթերցվող հատվածների հետ:

ԺԹ. դարի կեսերից ավելի է կարևորվել հայկական կանոնին եւ ավանդույթներին հարազատ բնագրի հրատարակությունը:

Մաղաքիա արք. Օրմանյանը գրում է, որ Մակար Ա. Թեղուտցին Աստվածաշնչի հայերեն բնագրի կազմման ու հրատարակման աշխատանքները հանձնարարում է իրեն, երբ 1887-1888 թթ. աստվածաբանություն էր դասավանդում Ս. Էջմիածնի Գեորգյան ճեմարանում: Մաղաքիա արք. Օրմանյանի՝ Ճեմարանից հարկադրական հեռացումից հետո այս աշխատանքներն ընդհատվում են:

Այս խնդիրն առավել հրատապ է դառնում Սուրբ Գրոց ընկերության՝ Աստվածաշնչի 1895 թ. հրատարակությունից հետո: Հրատարակության հանդեպ վստահություն ներշնչելու համար ասվում է, թե իբրեւ այն հրատարակվել է Կ. Պոլսի՝ այդ ժամանակ արդեն վախճանյալ պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի հետ գործակցությամբ: Հ. Անասյանը, սակայն, գրում է, որ Հայ Եկեղեցու այս շրջանի նշանավոր երկու գործիչների՝ Մաղաքիա արք. Օրմանյանի եւ Մկրտիչ Խրիմյանի, ինչպես նաեւ Սուրբ Գրոց ընկերության հետ կապված վավերագրերը նման ենթադրության որեւէ հիմք չեն տալիս²:

1895 թ. հրատարակությունը կատարված էր բողոքական կանոնով, ուստի դրանից դուրս էին մնացել երկրորդականն անվանվող Եզրասի, Հուդիթի, Տովբիթի, Մակարայեցվոց առաջինից երրորդ, Սողոմոնի Իմաստության եւ Սիրաքի գրքերը, ինչպես նաեւ՝ Բարութի թուղթը:

Նույն այս մոտեցմամբ որոշակի վերախմբագրման էին ենթարկվել նաեւ տպագրված գրքերի հայերեն բնագրերը: Եթե չհրականացվեր Հայ Եկեղեցու կողմից կանոնացված բնագրի հրատարակությունը, այնպիսի տպավորություն կստեղծվեր, թե 1895 թ. Կ. Պոլսի հրատարակությունն է, որ ներկայացնում է Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության կանոնը, առավել եւս, որ այդ հրատարակության վերամբարձ ոճով «Առաջաբանը» նման նպատակով էր գրված (ընթերցողներին թյուրիմացության մեջ գցելու համար):

Մկրտիչ Ա. Վանեցին, ծրագրելով Աստվածաշնչի հայկական կանոնով ամբողջական հրատարակությունը, նախ վերագինում է Մայր Աթոռի տպարանը: 1896 թ. հմր. 85 հայրապետական կոնդակով Արիստակես

² Հ. Անասյան, Էջմիածնի տպարանի սուրբգրային հրատարակությունները. «Էջմիածին», ԺԲ., 1972, էջ 77-78:

եպս. Դավթյանի գլխավորությամբ ստեղծվում է հինգ հոգուց բաղկացած մի հանձնախումբ: Վերջինիս հանձնարարվում է այնպես վերազինել տպարանը, որ «հնար լինիցի մեզ ի հարիւրաւոր ձեռագրաց Աստուածաշունչ գրեացն Մատենադարանին տպագրել զԱստուածաշունչ գիրս, որոյ ճակատ մակագրեալ լինի՝ ի տպարանի Ս. Էջմիածնի ընդ հովանեալ Մայր Աթոռոյ»³:

Մի քանի օր անց՝ հունվարի 26-ի հմբ. 131 կոնդակով այս հանձնախմբի նախագահ է նշանակվում Նահապետ վրդ. Նահապետյանը, սակայն, տրված հանձնարարականը նույնն է մնում⁴:

Այս նպատակով Թիֆլիսի հոգևորականներից Գյուտ ավ. քին. Աղանյանը գործուղվում է Եվրոպա՝ տպագրական սարքավորումներ բերելու, ինչն իրականացնում է հաջողությամբ⁵:

Նպատակ ունենալով անհրաժեշտ միջոցներ հավաքել Աստվածաշնչի տպագրության համար՝ Մայր Աթոռի տպարանի տեսուչ Աշոտ վարդապետը «Արարատում» 1900 թ. հրապարակում է հետևյալ հայտարարությունը. «Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Վեհափառ Հայրապետի նախաձեռնությամբ սկսվում է աստուածապարզեւ Ս. Մատենի տպագրութիւնը... Արդէն պատրաստութիւններ են տեսնում՝ ներկայ 1900 թուականին սկսելու տպագրութիւնը: Տպագրուել եւ բաժանուել են թեմական ու հոգևորատեաններին եւ նրանց ստորադրեալ գործակալներին անդորրագրերը բաժանորդագրութեան համար՝ Մայր Աթոռի տպարանի կնիքով դրօշմած, ժապաւինած եւ տպարանի տեսչի ստորագրութեամբ վաւերացած»⁶:

Ինչպես, սակայն, պարզվում է Խրիմյան Հայրիկի 1902 թ. կոնդակից, որով Կարապետ վրդ. Տեր-Մկրտչյանն ազատվում է Ճեմարանի տեսչությունից եւ նշանակվում Աստվածաշնչի բնագրի կազմման հանձնախմբի ղեկավար, հիմնական աշխատանքները դրանից հետո պետք է կատարվեին:

Կարապետ Տեր-Մկրտչյանն իրեն բնորոշ եռանդով ու պատասխանատվությամբ լծվում է հայրապետական հանձնարարության իրականացմանը: Վերջինիս մասին Երվանդ Տեր-Մինասյանը գրում է. «1902/1903 ուս. տարուայ ընթացքում Կարապետ վարդապետի կարողութիւնն ու ընդունակութիւնը, դժբախտաբար, պէտք է ասել իզուր տեղը շոայլուեց մի

³ Ա. եպս. Սմբատյանց, Սուրբ Էջմիածնի միաբանության գրական-կրթական գործունեությունը եւ Մայր Աթոռի տպարանը. «Էջմիածին», ԺԱ., 1972, էջ 48:

⁴ Անդ:

⁵ Անդ, էջ 50-52:

⁶ «Արարատ», 1900, էջ 11-12:

գործի վրայ, որին վիճակուած չէր լոյս աշխարհ ելնել: Այդ թուականին նրան յանձնեցին Աստուածաշնչի նոր հրատարակութեան խմբագրութիւնը»⁷:

Ճիշտ է, թեւեւ նկատելի արդյունք չեղավ, այսինքն՝ չիրականացվեց Հայ Եկեղեցու կողմից ընդունելի հրատարակությունը, սակայն խիստ եւ չափազանց է Երվանդ Տեր-Մինասյանի բնորոշումը, քանի որ կատարված հսկայածավալ աշխատանքը գոյր չանցավ: Այն Աստվածաշնչի հայերեն բնագրի կազմման սկզբունքները բարձրացրեց մի նոր աստիճանի: Այդ սկզբունքներն արտահայտվեցին Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի կատարած աշխատանքների հաշվետվությունը հանդիսացող ծանուցում-բացատրության մեջ, ապա՝ հրատարակության սկզբունքները մանրամասն ներկայացնող հոդվածում:

Ծանուցման մեջ ասվում է, որ բնագրի կազմման համար Մայր Աթոռի ձեռագրատանը պահվող 40 ձեռագրից ընտրվել է առավել հին ու բնագրային տարրնթերցվածներ ունեցող 8-9 ձեռագիր, եւ ճեմարանավարտ մի քանի սան, Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի գլխավորությամբ, համեմատել են այդ ձեռագրերը՝ նշելով բնագրային առկա տարբերությունները⁸:

Աստվածաշնչի՝ Մայր Աթոռում պահվող հնագույն երկու ձեռագրերն ընդօրինակվել էին 1255 եւ 1272 թթ., ուստի Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը կարելորում է նախակիիկյան շրջանի ձեռագրերին դիմելը. նա գրում է, որ իր իմանալով՝ Հին Կտակարանի երկաթագիր նման մի օրինակ պահվում է Կարինում: Նշում է, որ այդպիսի ձեռագրերը «նոր թանկագին հնութիւններ երեւան կը հանին», այսինքն՝ նոր տարրնթերցվածներ ի հայտ կբերեն:

Ս. Էջմիածնում պահվող ձեռագրերը մի ընդհանուր նախօրինակից էին, ուստի կարելորվում է այնպիսի ձեռագրի կամ ձեռագրերի ի հայտ գալը, որոնք պատկանում էին հնագույն մեկ այլ խմբագրության:

Ձեռագրային տարբեր կենտրոնների պատասխանատուներին եւ առանձին անհատներին կոչ է արվում՝ եթե ունեն առավել հին ընդօրինակություններ, Հին եւ Նոր Կտակարանների տարբեր գրքերից առանձին հատվածներ ընդօրինակեն, որ դրանց համեմատությամբ ի հայտ գա՝ արդյո՞ք տվյալ ձեռագիրը մի անհայտ հին խմբագրության է պատկանում, որքանո՞վ կարող է այն Ս. Էջմիածնի ձեռագրերից տարբեր ընթերցվածներ ընդգրկել:

⁷ Ե. Տեր-Մինասյան, Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչեան, Մոսկուա, 1911, էջ 37:

⁸ «Արարատ», 1902, էջ 475-477:

Որպես արդեն կատարված աշխատանքի ընդհանրացում՝ Կարապետ Տեր-Մկրտչյանն այն միտքն է արտահայտում, թե Սուրբ Գրքի հայերեն տարրնթերցվածները միայն ձեռագրային ընդօրինակություններով չեն պայմանավորված: Վկայակոչում է Ն. Մատի այն եզրահանգումը, թե Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությանը հաջորդած շրջանում այն շարունակ վերախմբագրվել ու հարմարեցվել է Յոթանասնից թարգմանությանը: Հետևաբար, նոր տարրնթերցվածներն ի հայտ են բերում սկզբնական հին շերտերը:

«Արարատ»-ում հրատարակած հաջորդ հոդվածում նա արդեն անդրադառնում է Աստվածաշնչի մինչ այդ եղած հրատարակություններին, ձեռագիր ընդօրինակություններին, բնագրի պատրաստման ու հրատարակման սկզբունքներին⁹: Ի տարբերություն շատ հետազոտողների՝ Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը որոշակիորեն բարձր է գնահատում Ոսկան Երեւանցու հրատարակությունը: Քանի որ պահպանվել է այս հրատարակության համար օրինակ ծառայած՝ Հեթում Բ. թագավորի ձեռագիր Աստվածաշունչը, ուստի վերջինիս բնագիրը նա համեմատում է տպագրի հետ. նախ նշում է, որ Ս. Էջմիածնից գնալիս Ոսկան Երեւանցին իր հետ տարել է բուն ձեռագիրը եւ ոչ թե դրա ընդօրինակությունը: Հօգուտ ասվածի վկայակոչում է ձեռագրի վրա կատարված խմբագրումները, գլխակարգություններն ու տարբեր ուղղումները: Ըստ Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի՝ լատինաբան հայերենի ազդեցությամբ կատարված թարգմանությունները Ոսկան Երեւանցին համարելով անտեղի, բարեբախտաբար, օգտվել է Հեթում Բ.-ի ձեռագրի նման ընտիր օրինակից. կատարած փոփոխությունները ձեռային՝ լեզվական աղճատումներ են՝ հարմարեցված լատինաբան հայերենի օրենքներին, եւ ոչ թե իմաստային փոփոխություններ: Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը գրում է. «Ոսկանի հրատարակութիւնը, իր բոլոր թերութիւններով մէկտեղ, աւելի արժեքաւոր է, քան սովորաբար ենթադրում են»¹⁰:

Աստվածաշնչի երկրորդ՝ 1705 թ. հրատարակությունը, որն իրականացրել է Պետրոս Լատինացին, ինչպես հիշատակարանում իսկ ասվում է, նույնությամբ արտատպվել է ամստերդամյան հրատարակությունից:

Ըստ Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի՝ ոսկանյան հրատարակությունից արտատպություն է նաեւ Մխիթար Արքաեոր 1733 թ. հրատարակությունը: Մխիթար Սեբաստացին Աստվածաշնչի՝ Փարիզի 1645 թ. յոթլեզվյան հրատարակությունը համեմատել է 1666 թ. տպագրության հետ եւ ուղղել

⁹ «Արարատ», 1902, էջ 1069-1088:

¹⁰ Անդ, էջ 1071:

վերջինիս ակնհայտ սխալները, առավել հավանական տարընթերցվածները լուսանցքում նշել: Նույն չափազանցությամբ ասում է, թե Մխիթար Սեբաստացին «ստրկօրէն հետեւում է Ոսկանին»: Որպես այս հրատարակության ամփոփում՝ գրում է. «Անուրանալի է, որ Մխիթարեան ուխտի նշանաւոր հիմնադիրն Աստուածաշունչ հրատարակելու գործում շատ պակաս հանճարեղ եւ ճարտար է գտնուել, քան իւր առաջնորդ Ս. Էջմիածնի խեղճ միաբանը»¹¹:

Նկատելի է, որ նման բացասական բնորոշման համար, երկու հրատարակությունների բնագրային քննությունից զատ, որոշակի դեր է խաղացել այն հանգամանքը, որ Ոսկան Երևանցին Ս. Էջմիածնի միաբան է եղել, իսկ Կարապետ Տեր-Մկրտչյանն այդ շրջանում լարված հարաբերություններ ուներ Մխիթարյանների հետ:

Հովհ. Զոհրապյանի հրատարակությունը հիմնված էր յոթ ձեռագրի վրա, ուստի Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը գրում է, որ «...բոլորովին նոր եւ ուղիղ շաղով ընթացել է» այս հրատարակության իրականացնողը. նա որպես հիմք ձեռագիր ընտրել է Մխիթարյանների մոտ պահվող ամենահին օրինակը՝ գրված 1319 թ.: Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը կարեւորում է նաեւ այն, որ Հովհ. Զոհրապյանը հավատարիմ է մնացել ձեռագրային նյութին եւ իր կողմից որեւէ կամայական փոփոխություն չի կատարել: Հովհ. Զոհրապյանի միակ վրիպումը համարում է այն, որ վերջինս թերագնահատել է Ոսկան Երևանցու հրատարակության համար հիմք ծառայած ձեռագիրը:

Մյուս հետազոտողների նման՝ Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը եւս նշում է, որ Սուրբ Գրոց ընկերության՝ Ս. Պետերբուրգում 1817 թ. իրականացրած հրատարակությունը կատարվել է Մխիթար Աբբահոր հրատարակությունից եւ որեւէ նորություն չի պարունակում: Ավելին՝ շարվածքային առումով այն սխալաշատ հրատարակություն է:

1860 թ. տպագրությունն իրականացրել է Մխիթարյան հայրերից նշանավոր գիտնական եւ բանաստեղծ Հ. Արսեն Բագրատունին: Կարապետ Տեր-Մկրտչյանն այն բնորոշում է որպես «մի ինքնուրոյն եւ նոր տեսակի հրատարակութիւն»: Թերություն է համարում, սակայն, որ «Առաջաբանում» ոչինչ չի ասվում այս հրատարակության սկզբունքների եւ օգտագործված ձեռագրերի մասին, այլ տիտղոսաթերթում է միայն նշվում, թե լույս է տեսնում «ըստ միաբան վաղեմի գրչագրաց մերոց եւ յոյն բնագրաց»:

¹¹ Անդ, էջ 1072:

Հ. Արսեն Բագրատունին ձեռագրային առումով նոր տարրնթերցվածներ չի բերել: Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը, սակայն, կարելուորում է հետևել յալ հանգամանքը. Ոսկան Երեւանցին, Մխիթար Արքահայրն ու Հովհաննես վրդ. Զոհրապյանը համեմատական բնագրեր են կազմել՝ հիմք ընդունելով մեկ ձեռագիր եւ վերջինիս հիման վրա տալով ձեռագրային տարրնթերցվածները, ինչպես նաեւ ասորերենի, եբրայերենի ու հունարենի հետ առկա տարբերությունները: Արսեն Բագրատունին, սակայն, կազմել է քննական բնագիր՝ տարրնթերցվածներից վերցնելով եւ ուղղելով բոլոր այն տեղերը, որոնք, ըստ իրեն, առավել ճիշտ են արտահայտում բնագրի իմաստը:

Արսեն Բագրատունու հրատարակության մասին Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը գրում է. «Այսպիսով, Հ. Արսէն առաջինն է եղել, որ բուն գիտական եղանակով ձեռքի տակ եղած օրինակներից մի ընդհանուր բնագիր է կազմել, եւ իւր ընդարձակ ըմբռնման ու հայերենի մեծ իմացութեան շնորհիւ յաջողել է առհասարակ ուղիղը գտնել»¹²:

Ինչպես արդեն նշեցինք՝ որոշակի բացասական կարծիք կար Կ. Պոլսի 1895 թ. հրատարակության վերաբերյալ: Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը, սակայն, կարելուորում է այդ հրատարակության՝ եբրայերեն տարրնթերցվածներ ունենալը՝ ասելով, թե դրանք նպաստում են բնագիրը ճիշտ հասկանալուն: Միաժամանակ նշում է, որ այդ տարբերությունները միայն տողատակում պետք է մնան եւ չպետք է տեղ գտնեն հայերեն թարգմանության բնագրում, որը «իւր դարաւոր հնութեամբը նուիրական է եւ անձեռնմխելի»¹³:

Կարապետ Տեր-Մկրտչյանն այնուհետեւ անդրադառնում է Ս. Էջմիածնի իրականացնելիք հրատարակության հետ կապված խնդրին, թե ինչ սկզբունքով պետք է այն կազմվեր: Բնականաբար, ճիշտ չի համարում նախորդ հրատարակություններից մեկն արտատպելը կամ դրանց համեմատությամբ մի նոր հրատարակություն իրականացնելը: Միաժամանակ իրական չի համարում Աստվածաշնչի առկա բոլոր ձեռագրերի հիման վրա քննական ամբողջական բնագրի պատրաստումը, որը տեւական ժամանակ կպահանջեր:

Նա ավստոսանք է հայտնում, որ Մայր Աթոռը չունի Աստվածաշնչի այնպիսի ձեռագիր օրինակ, որի տպագրությունը կգերազանցեր նախորդ հրատարակությունները: Ճիշտ չի համարում նաեւ Մայր Աթոռի ձեռագրատան լավագույն օրինակը Արսեն Բագրատունու կամ Սուրբ Գրոց

¹² Անդ, էջ 1077:

¹³ Կ. Տեր-Մկրտչյան, Երկերի ժողովածու, Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 271:

ընկերության հրատարակությունների հետ համեմատությամբ տպագրելը. դա սխալ կլիներ ոչ միայն բնագրային առումով, այլև այն պատճառով, որ կարող էր չընկալվել, եւ ասեին, թե «կաթոլիկների կամ բողոքականների պատրաստած Աստուածաշունչը հայ հաւատացեալների ձեռքն են տալիս»¹⁴: Ահա այս պատճառով Կարապետ Տեր-Մկրտչյանն ընտրում է միջանկյալ տարբերակը: Մայր Աթոռի ձեռագրատան մոտ 40 ձեռագրերից ընտրվում են 19-ը, որոնցով կազմվում է Ծննդոց գրքի բնագիրը: Կատարված համեմատությունն ի հայտ է բերում, որ առկա ձեռագրերից 8-9-ը ունեն իրարից տարբերվող ընթերցվածներ, որոնց համեմատությամբ սկսվում է գիտաքննական բնագրի կազմումը:

Չբավարարվելով միայն այս ձեռագրերով՝ որպես հարակից աղբյուր են ընտրվում Աստվածաշնչի առանձին գրքեր պարունակող հնագույն ձեռագրերն ու պատառիկ-պահպանակները, ինչպես նաեւ Ճառքնոտիքների հնագույն օրինակները, որոնք, որպես եկեղեցական ընթերցվածներ, բազմաթիվ հատվածներ էին ընդգրկում Աստվածաշնչի տարբեր գրքերից:

Որպես հիմք ընտրվում է Հովհաննես Արքանդոր ձեռագիրը՝ գրված 1270 թ.: Մայր Աթոռի հնագույն ձեռագիր Աստվածաշունչը՝ գրված 1253 թ., համեմատվող ձեռագրերի շարքում նշվում է որպես չորրորդը: Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը մեկ առ մեկ թվարկում եւ ներկայացնում է օգտագործված 9 ձեռագրերից յուրաքանչյուրը՝ թե՛ բնագրային եւ թե՛ ձեռագրագիտական առումներով:

Սուրբ Գրոց ընկերության հրատարակիչների նման՝ նա եւս անհրաժեշտ չի համարում Աստվածաշնչի գրքերի նախադրությունների հրատարակությունը՝ գրելով, որ դրանք ԺԳ. դարի երկրորդ կեսի հավելում են, որը Կիլիկյան Հայաստանում կատարել է Թորոս Ռուբինյանը:

Էջերը չծանրաբեռնելու համար, ձեռագրերի համեմատությունների տարընթերցվածները տողատակում տալու փոխարեն, որոշում է դրանք բերել բնագրի վերջում:

Հայերեն թարգմանության բնագրի ուղղման հետեւյալ սկզբունքն է որդեգրում. բնագրի համապատասխան տողերը համեմատում է երբայերեն ու հունարեն ընթերցվածների հետ, եւ որտեղ որ վերջիններս ավելի ստույգ իմաստ են պարունակում, դրանց համարժեք տարընթերցվածներն են վերցվում ձեռագրերից, իսկ մնացյալ տարբերությունները բերվում են տարընթերցվածների բաժնում:

¹⁴ Անդ, էջ 272:

Հունարենն եւ եբրայերեն բնագրերի հետ համեմատած՝ հայերեն բնագիրը, եթե անգամ ակնհայտ սխալ տարբերակն ուներ, ուղղում չէր կատարում, երբ գոնե մեկ ձեռագիր չուներ ճիշտ ձեւը: Նման սկզբունքով բնագիրը կազմվում է եբրայերեն, ասորերեն ու հունարեն բնագրերի հետ համեմատությամբ, սակայն բացառապես հայ ձեռագրային նյութի հիման վրա:

Այստեղ նաեւ մեկ այլ վտանգ կար, որ մատնանշում է Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը. դեռեւս նախորդ ծանուցում-հրապարակման մեջ նա նշում է, որ հայերեն թարգմանությունը ժամանակի ընթացքում հետեւողականորեն հարմարեցվել է Յոթանասնից թարգմանությանը, ուստի վերջինիս ավելի հարագատ տարրնթերցվածները հաճախ արդյունք են հետագա վերախմբագրումների:

Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի այս հողվածից երևում է, որ հրատարակության սկզբունքները մշակվել են բնագրի կազմման ընթացքում եւ դրա թելադրանքով:

Որպես տեսական դրույթները գործնականորեն ներկայացնելու համար կատարված աշխատանքի նմուշ-օրինակ՝ տպագրվում է կազմվող բնագրի առաջին մամուլը՝ 8 թերթ կամ 16 էջ, եւ 1 թերթ՝ բնագրին վերաբերող ու նախատեսվող տարրնթերցվածները գրքի վերջում գետեղելու համար: Սկզբից կցվում է մեկ թերթ ազդ, ուր թվարկվում են ընտրված ձեռագրերի համարներն ու ներկայացվում բնագրի կազմման սկզբունքները:

Ինչպես «Ազդ»-ում է ասվում՝ այդ մեկ մամուլը, տարրնթերցվածներով հանդերձ, ուղարկվում է տարբեր «բանիմաց անձանց կարծիքն իմանալու»:

Այս մեկ մամուլը կորած էր համարվում, եւ երկար որոնումներից հետո վերջինիս մեկ օրինակը Գարեգին Հովսեփյանցի՝ Մատենադարանում պահվող անձնական արխիվում կարողանում է գտնել Հ. Անասյանը: Բնագրային մամուլին կցված ազդը, Ծննդոց գրքի Ա.-ից մինչեւ ԻԴ. գլխի 9-րդ տողն ընդգրկող մամուլն ու վերջինիս տարրնթերցվածները ներկայացնող թերթի առաջին էջը լուսատիպ նմանահանությամբ Հ. Անասյանը հրատարակել է «Էջմիածին» ամսագրի վերը հիշված հողվածում:

Գարեգին Հովսեփյանցի արխիվում գտնված օրինակը ուղարկված է եղել Կ. Պոլիս՝ Հովհ. ավ. քին. Մկրյանին: 1903 թ. փետրվարին Հովհ. ավ. քին. Մկրյանն այն Կ. Պոլսից Ս. Էջմիածին է ուղարկել՝ իր կատարած դիտողություններով հանդերձ: Այս դիտողությունները, սակայն, ավելի շատ վերաբերում են բնագրի եւ տարրնթերցվածների շարվածքի հետ կապ-

ված տարբեր հարցերին՝ «...տպագրությունն վայելուչ եւ անթերի առնելոյ համար...»¹⁵:

Տեխնիկական բնույթի է նաեւ Հովհ. ավ. քին. Մկրյանի դիտողությունը՝ եթե տարընթերցվածները դրվում են, ապա դրանք ոչ թե բոլորը պետք է գետեղել բնագրի վերջում, այլ յուրաքանչյուր գրքին վերաբերողը՝ տվյալ գրքի վերջում:

Հովհ. ավ. քին. Մկրյանը նաեւ ավելի նպատակահարմար է գտնում միայն բնագրի հրատարակությունը, քանի որ տարընթերցվածներն ստվարացնելու եւ մեծացնելու էին գրքի ծավալը: Որպես քահանա՝ նա ելնում է ժողովրդական, գործնական հրատարակություն իրականացնելու սկզբունքից: Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը, նույնչափ կարեւորելով թարգմանչաց ավանդներին հավատարիմ՝ Սուրբ Գրքի բնագիրը հայ ընթերցողներին հանձնելը, միաժամանակ որպես աստվածաբան ու բնագրագետ-գիտնական՝ գիտակցում է, որ այն առավել արժեքավոր կլինի, եթե տպագրվի տարընթերցվածների հետ միասին. ընթերցողն ինքը հնարավորություն կունենա բնագիրը համեմատելու բնագրային տարբերությունների հետ ու որոշելու, թե որքանով են ճիշտ վարվել հրատարակիչները:

Տարընթերցվածները, ինչպես գրում է Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը, կարեւոր են նաեւ Սուրբ Գրքի խմբագրման ընթացքն ու թարգմանության շերտերը վեր հանելու տեսանկյունից:

Հունի մեջ ընկած, ինչպես Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի հաղորդած տեղեկություններից է երևում, բավական ծավալված աշխատանքն ընդհատվում է 1903 թ.՝ եկեղեցական ունեցվածքի բռնագրավման եւ հայթորքական ընդհարումների պատճառով, երբ նա ստիպված էր թողնել ձեռագրերի համեմատությունն ու ստանձնել Երեւանի փոխառաջնորդի պարտականությունը՝ գլխավորաբար զբաղվել իրեն վիճակված թեմի հայ ազգարնակչության ինքնապաշտպանության հարցերով¹⁶:

Ցավոք, հայտնի չէ, թե ինչ եղան կատարված աշխատանքը ներկայացնող ձեռագրերը: Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի վախճանից հետո առանձին մի հանձնաժողով է կազմվել եւ մանրամասն գույքագրմամբ ներկայացվել, թե ինչ կար նրա բնակարանում, հիշվում են նաեւ տպագիր տարբեր գրքեր ու մի քանի ձեռագիր սեռագրություններ, որոնց շարքում այս աշխատանքը ներկայացնող ձեռագրերը չկան¹⁷: Այստեղից կարելի

¹⁵ Հ. Անասյան, Էջմիածնի տպարանի սուրբգրային հրատարակությունները. «Էջմիածին», ԺԲ., 1972, էջ 84:

¹⁶ Ե. Տեր-Միհայան, Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյան, էջ 37:

¹⁷ Վ.ՀԵՊ, հ. ԺԶ., էջ 434-436:

է ենթադրել, որ Աստվածաշնչի քննական բնագրի կազմման ձեռագրերը Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի վախճանման ժամանակ արդեն նրա մոտ չեն եղել:

Դրանց որոնմամբ զբաղված Հ. Անասյանը գրում է, որ Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանում իր որոնումներն արդյունք չեն տվել¹⁸: Կատարված մեծածավալ աշխատանքը թեև կորել է, սակայն փոխարենը մնացել են Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության բնագրի կազմման՝ Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի մշակած սկզբունքները, որոնք արտացոլվել են Ծննդոց գրքի տպագիր մեկ մամուլում եւ հրատարակված հիշյալ երկու հոդվածներում:

РЕЗЮМЕ

Первое печатное издание Библии на армянском языке было осуществлено монахом Первопрестольного св. Эчмиадзина Восканом Ереванци. В последующем было еще шесть изданий – в 1705 г. в Константинополе, в 1733 и в 1805 гг. в Венеции, в 1817 г. в Санкт-Петербурге, в 1860 г. конгрегацией мхитаристов на о. св. Лазаря и в 1895 г. в Константинополе. К этому времени появилась настоятельная потребность в новом, более объемлющем издании, основанном на возможно большем числе самых ранних рукописных вариантов с включением разночтений, имеющихся как в армянских рукописях, так и между армянским переводом и оригинальными текстами на сирийском, древнегреческом и древнееврейском. В 1902-1903 гг. Мкртич Первый Ванеци поручил составление армянского критического текста Библии архимандриту Карапету Тер-Мкртчяну. В статье рассматриваются вопросы, связанные с осуществлением этого поручения.

SUMMARY

The first publication of the Armenian translation of the Bible was made possible by Vosskan Yerevantsi, member of the Brotherhood of the Holy Etchmiadzin. Subsequently, the Bible was published six more times in 1705 in Constantinople, in 1733 and 1805 – in Venice, in 1817 – in Petersburg, in 1860 – in San Lazzaro and in 1895 – in Constantinople. However, a more embracing publication was necessary: its original text should be based on as many manuscript copies of earlier periods as possible, should have versions in Armenian manuscripts and highlight the differences between the Armenian translation and Syrian, Hebrew and Greek original texts. In 1902-1903, Mkrtich I Vanetsi commissioned Archimandrite Karapet Ter-Mkrtchyan to compile the critical text of the Armenian translation of the Bible. The article covers issues related to the process of the above-mentioned initiative.

¹⁸ Հ. Անասյան, նշվ. աշխ., էջ 85: